

РІВНЕНЬКА ОБЛАСНА РАДА
УПРАВЛІННЯ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ РІВНЕНЬКОЇ ОДА
КЗ «РІВНЕНЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ» РОР

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

РІВНЕНЬКОГО ОБЛАСНОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

ВИПУСК XXII

*Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
«Культурна спадщина в умовах війни:
виклики та стратегії збереження»*

Відповідальний за випуск: *Алла Жижкевич*
Упорядники: *Оксана Яремчук, Ольга Морозова*

Комп'ютерна верстка та дизайн: *Віктор Луц, Ольга Морозова*

Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею.

Збірник наукових праць. Випуск. XXII: матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Культурна спадщина в умовах війни: виклики та стратегії збереження»/ упор. Яремчук О., Морозова О. Рівне, 2024. 180 с.
іл., табл.

ББК 63.3 (4 Укр) 61

Відповідальність за достовірність наданої інформації несуть автори.
Редакційна група може не поділять думок і концепцій авторів.

ЗМІСТ

ЗБЕРЕЖЕННЯ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Дмитренко А. Народні знання, приурочені до збирання грибів на Рівненському Поліссі (за експедиційними матеріалами з Рівненського і Сарненського районів).....	5
Титова О., Кепін Д. Методичні засади збереження пам'яток кам'яного віку України.....	11
Харчук В. Нематеріальна культурна спадщина в умовах війни	16

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Бейдик О., Гладкий О. Етнокультурні ресурси України як актуальна опція інноваційного розвитку туризму.....	25
Бейдик О., Комлев О. Краєзнавець та історик Олександр Булига: Волинь та Україна – в його душі та серці	34
Булига О. Почаївський монастир у часи воєн: зміни монастирського середовища.....	41
Добровичинська В., Іванчук В. Культурні втрати на Рівненщині в період нацистської окупації (1941–1944 рр.).....	45
Іващенко Т. Від церкви до монастиря.....	49
Корчак А. «Спогади з недавньої бувальщини» А. Шанковського як джерело до вивчення подій 1848-1849 роки.....	54
Нікольченко Ю. Ігор Свешніков і Гурій Бухало в науковому студіюванні історії і культури українського козацтва у Рівненському обласному краєзнавчому музеї.....	60
Прищепя Б. Шолом середньовічного воїна-дружинника з Дорогобужа	66
Прищепя О., Балашова І. Використання досліджень з археології Рівного і його околиць на уроках історії та в шкільному туризмі загальноосвітніх навчальних закладів.....	74
Пуцук І. Спогади мешканців Волині як джерело автентики про українсько-польські стосунки в краї часу Другої світової війни.....	78
Федоришин М. Співпраця Уласа Самчука і Сергія Іллюка у Чикаго.....	85
Чулаєвська О., Бейдик О., Каплієнко А. Розвиток бібліотечної справи в Україні: національний та регіональний вимір.....	86
Щербан Р. Меморіалізація російсько-української війни та комеморативні практики бібліотек Рівненщини.....	90

МУЗЕЄЗНАВСТВО ТА МУЗЕЙНА СПРАВА

Бойко Н. Український австралієць – Володимир Савчак: маляр з Бережан крізь призму музейних проєктів.....	97
Бривко М. Промоція Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили» засобами інтернету в сучасних умовах.....	100
Вельгій М. Експозиція залу «зброя» у замку XVII ст. у м. Збараж Тернопільської області.....	103

Данилова К. Плащаниця кінця XIX - початку XX ст. з фондів Хмельницького обласного краєзнавчого музею	108
Казначеева Л. Музейні проекти у часи російсько-української війни.....	111
Кондратенко Н., Деркач Ю. Британський фаянсовий посуд з шинку початку XIX ст. у Полтаві: до питання атрибуції та реставрації.....	113
Кондратенко Т. Відреставровані меморії у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського	117
Коцюбайло В., Бабінчук Л. Надходження археологічних матеріалів у фонд Рівненського обласного краєзнавчого музею під час війни: виклики, збереження та перспективи	122
Крижановська С. Хмельницький обласний краєзнавчий музей в умовах війни: поштовх до нових форм роботи	126
Пархоменко Т. Творчість Людмили Белякової (за матеріалами виставки в РОКМ)	129
Петрик Д. Стратегія розвитку Рівненського обласного краєзнавчого музею: зміни, продиктовані умовами війни.....	134
Пилипенко Г. Колекція живопису Літературно-меморіального музею Лесі Українки у Звягелі.....	141
Святець Г. Встановлення авторства стосовно двох західноєвропейських графічних творів кін. XVIII ст.....	145
Семенович О. Поштові марки періоду повномасштабного вторгнення в колекції Рівненського обласного краєзнавчого музею	148
Скакальська І., Левчук А. Музейна педагогіка у системі історичної пам'яті (на прикладі співпраці ОПП Середня освіта (Історія). Музейна справа Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії ім. Тараса Шевченка та Кременецького краєзнавчого музею)	154
Сотнікова Н. Музей в умовах війни: з досвіду роботи національного музею воєнної історії Слобожанщини	158
Сулима О. Кость Мощенко як дизайнер.....	161
Чеботарьова Л., Білокін Ф. Мистецький феномен різьбярки Марини Числової.....	168
Черницька І. Трофеї українських військових із фондової колекції РОКМ.....	172
Відомості про авторів.....	176

**Валентина ДОБРОЧИНСЬКА,
Віктор ІВАНЧУК**

**КУЛЬТУРНІ ВТРАТИ НА РІВНЕНЩИНІ
В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ
(1941–1944 рр.)**

Події нацистської окупації Рівненщини в період Другої світової війни вписали трагічну сторінку в історію нашого регіону. Встановлення «нового порядку», що супроводжувалося терором проти мирного населення, засвідчило справжні колоніальні наміри гітлерівців, розвіявши державницькі устремління українців улітку 1941 р. Реалізуючи стратегію поневолення народів і їх визиску, нацисти не обійшли увагою і культурну царину.

З початком воєнних дій, у червні 1940 р., нацисти створили Оперативний штаб рейхсляйтера А. Розенберга — одну з найбільших грабіжницьких організацій Третього рейху, метою якої було дослідження культурної спадщини «ворогів націонал-соціалізму» — євреїв, масонів та більшовиків, а також вивезення культурних цінностей з окупованих країн Європи. Оперативний штаб виконував завдання рейхсміністерства окупованих східних областей, що було утворене 17 липня 1941 р. на чолі з А. Розенбергом. Ці завдання окреслені в листах керівникові Оперативного штабу Герхарду Утікалю від 20 серпня 1941 р. і рейхскомісару України — Еріху Коху. У жовтні 1941 р. Оперативному штабу доручалося взяти під контроль в рейхскомісаріаті Україна культурні цінності. Згідно з наказом А. Розенберга від 7 квітня 1942 р. Оперативному штабу довірили здійснювати загальний облік й обробку культурних цінностей та наукових матеріалів бібліотек, архівів, музеїв і науково-дослідних установ. Вивезення або переміщення культурних цінностей могло відбуватися тільки з дозволу Оперативного штабу. Як зауважує дослідниця Т. Себта, документ передбачав широкі повноваження цієї інституції, але на практиці через протистояння Е. Коха з А. Розенбергом такими вони не стали.

Економічна експлуатація природних ресурсів, виснажлива праця, пограбування захоплених територій, знищення населення — усе це характеризувало політику нацистської влади на Рівненщині понад 2,5 роки. Відчутними були втрати і в культурній царині, а особливо драматичні події випали на долю творців матеріальної і духовної культури — представників різних національностей, які загинули під час війни на полі бою чи в тюрмах. Найбільше жертв нацистського режиму було серед євреїв, а спланований проти них Голокост змінив національний склад населення Рівненщини. Через демографічні

втрати зник цілий пласт багатогранної культурної спадщини єврейського народу.

У січні 1941 р. в області проживало 101 443 особи єврейської національності, що становило 8,9% загальної кількості населення [7, с. 47], зокрема в Рівному станом на 8 вересня 1941 р. зареєстрували 19 763 євреїв, а через місяць їхня кількість збільшилася до 20 010 осіб [1, арк. 4, 11]. Жертвами геноциду в урочищі Сосонки поблизу Рівного в листопаді цього ж року, згідно з радянськими джерелами, стали близько 17 500 євреїв. Цей акт насилля кількісно поступився іншим двом каральним операціям, здійсненим у місцях історичної пам'яті окупаційного періоду — Бабиному Яру в Києві та в Кам'янці-Подільському. Зазначимо, що саме ця приблизна цифра кількості жертв у Сосонках до наукового обігу залучена з опублікованого окремою брошурою звіту радянської Надзвичайної державної комісії про встановлення і розслідування злочинів нацистів у Рівному та області, котра працювала відразу ж після звільнення регіону в 1944 р. [15, с. 13]. У фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігається декілька справ, що відбивають роботу комісії, яка ґрунтувалася на усних свідченнях очевидців подій, зокрема, є згадка про іншу цифри розстріляних у Сосонках — близько 22 000 осіб [5, арк. 41].

Упродовж наступних років представники радянських органів влади записували спогади містян щодо нацистсько-німецьких злочинів. Зокрема, у 1946 р. Я. Н. Карпук-Шадріч, згадуючи воєнні події, зазначив про розпорядження німецької влади, котре зобов'язувало євреїв зібратися в гетто з 50-ма кг зимових речей і цінностями. За його спогадами, в Сосонках нацисти розстріляли 17 000 євреїв, а їхні речі вивезли машинами. У 1943 р. розстріляли ще 1350 осіб — представників рівненської та костопільської інтелігенції [4, арк. 8, 10]. Такі злочини відбувалися в багатьох містечках та селах Рівненщини. Як зазначила В. Данілічева, на 1 вересня 1944 р. в Рівненській області живими залишилися лише 1392 євреї [7, с. 47].

Знищуючи єврейську громаду, нацисти здійснювали наругу над пам'ятками сакральної культури юдеїв. Відомо, що в Рівному в 1920-х рр. функціонувало 5 синагог і 28 молитовних будинків [7, с. 43]. Розпорядженням гебітскомісара Рівного культові

приміщення юдеїв використовували під господарські потреби, зокрема синагогу на вулиці Мазепи, 31 віддали для міського шкільного відділу для зберігання шкільного інвентарю, а в іншій, на вулиці Горбачевського, 24, зробили склад для зберігання зерна [3, арк. 10, 23]. Подібна ситуація була й з іншими сакральними об'єктами та духовно-релігійними святинями єврейського народу. Жахливий злочин учинили окупанти у Клевані, у великій єврейській громаді, де раніше діяло 4 синагоги. Під час війни в одній із них нацисти живцем спалили 206 мирних жителів. За свідченнями жительки селища Г. Дроздовської, окупанти загнали людей всередину споруди, облили паливом та підпалили [13, с. 183].

Внаслідок бойових дій руйнаціям піддалися чимало православних храмів. У 1944 р. німецький снаряд пошкодив купол Свято-Дмитрівської церкви в с. Арчишин на Млинівщині, який після війни реставрували [11, с. 183]. Ледве не влучила бомба в Корецьку церкву. На щастя, німецький снаряд поцілів лише у кам'яний паркан, що огорожував храм. Згодом парафіяни відновили паркан, перекрыли дах церкви та встановили фігуру святого Антонія [6, с. 114].

Під час окупації нацисти систематично нищили, розкрадали та експлуатували культурну спадщину України, адже їхній підхід був зумовлений ідеологією, згідно з якою дії загарбників мали призвести до стирання культурної ідентичності українців. Рейхсміністр окупованих східних територій А. Розенберг зазначав: «Достатньо знищити пам'ятки культури народу, щоб уже в другому поколінні він припинив своє існування як нація» [12, с. 82].

Після повалення радянського режиму і створення урядових органів нової окупаційної влади українська інтелігенція організувала роботу з відновлення національного шкільництва, за яке боролися в польський період і яке було неможливим під час короткотривалої радянзації Рівненщини. Допоміжна українська адміністрація створила обласні, міські відділи освіти, розробляла нові підходи до національного змісту освіти, готувала тимчасові програми навчання, а найголовніше — організувала початкове, середнє та професійне шкільництво. Ситуацію в освітній галузі ускладнювало те, що стаціонарні просторі шкільні приміщення нацисти забрали для забезпечення воєнних потреб: «Всі школи міста німці перетворили на казарми, на казарми вони перетворили будинок педінституту. Вчителі, яким пощастило уникнути фізичного знищення, змушені були стати чорноробами, декваліфікуватися і вести жалюгідне існування...», — розповідав рівненський вчитель В. Кобалевський [15, с. 6].

Через відсутність шкільних приміщень міська управа розміщувала декілька закладів в одному будинку, освітній процес відбувався у 2–3 зміни, а іноді для навчальних потреб винаймали приватне житло. Подібна ситуація була поширена і в інших населених пунктах регіону. До прикладу, у Млинові нацисти використовували будівлю школи для справ комендатури і гестапо [11, с. 25]. Клеванські школи № 1 та № 4 окупанти облаштували під конюшню і табір для військовополонених [13, с. 173, 328].

Захопивши шкільні приміщення, нацисти палили меблі, приладдя та навчальну літературу. В педінституті зіпсували лабораторію і фізичний кабінет. За спостереженнями жительки Рівного Н. Пінчук, коли німці зайняли приміщення колишньої єврейської гімназії «Освіта», то всі книги викинули на подвір'я: «...поруч лежали недорогі різні радянські видання й книги з багатим оформленням, з тисненими золотими написами, писані готикою і німецькою мовою. Запамятались розкішно оформлені поезії Р. М. Розбирати книги, щоправда, ніхто не боронив» [7, с. 49]. До міської управи Рівного надійшло розпорядження гебітскомісара Беєра від 15 січня 1943 р. про проведення остаточної інвентаризації книжок міської бібліотеки й відокремлення радянської та єврейської літератури, яка була під заборону [2, арк. 12].

Освіта як складова частина культурного життя Рівненщини впродовж усього воєнного часу зазнала значних матеріальних збитків, зменшилася і кількість шкіл. Якщо в 1940/41 н.р. в області працювала 1161 школа, серед яких було 820 початкових, 297 неповних середніх, 44 середні школи із загальною кількістю 192 860 учнів, то у відновленій шкільній мережі станом на 1944/45 н.р. кількість навчальних закладів становила 606, серед яких найбільше було початкових — 504, неповних середніх — 74, середніх — 27. Чисельність учнів зменшилася до 74 990 осіб. Однією з причин зменшення шкіл у західно-українських областях радянські посадовці вказували «...виїзд частини учнів у зв'язку з переселенням польського населення» [9, с. 242–243].

Культурні втрати позначилися й на бібліотечному фонді, адже книги вивозили як сировину для паперових фабрик [5, арк. 320]. Директор Рівненського міського музею Ю. Шумовський врятував сотні раритетних книг із бібліотеки колишньої польської шкільної кураторії, що їх окупанти викинули на спалення. Збережені видання стали цінною частиною колекції міської бібліотеки [8, с. 92]. У Дубні окупанти знищили міську бібліотеку ім. Т. Шевченка: поламали шафи, понівечили каталоги та вивезли всі книги для переробки на макулатуру. Бібліотечний фонд становив близько

15 тисяч книг [14, с. 22]. Сільські бібліотеки також були в полі зору нацистів, зокрема, є відомості про знищення значної кількості книг у бібліотеці села Красне на Млинівщині [11, с. 67].

У період окупації на Рівненщині працювали музеї, які наповнювалися новими експонатами завдяки представникам інтелігенції, зокрема Ю. Шумовському, який у такий складний час випробувань дбав про збереження культурної спадщини українців, закликаючи волинян передавати раритетні речі до музею: «Кожен дар буде вважатись за національно-свідомий вчинок, за що буде виявлена від дирекції музею щира і сердечна подяка» [17]. Наприкінці грудня 1941 р. новий директор Українського Рівненського музею Ю. Шумовський інформував міську управу про проведення інвентаризації музейного майна та експонатів у п'яти відділах: мистецькому, історичному, геологічному, археологічному та етнографічному. Зокрема, на обліку перебувало 908 музейних предметів [2, арк. 5]. Улітку 1942 р. Ю. Шумовський провів археологічні розкопки околиць Рівного, де виявив численні предмети доби палеоліту та неоліту, а також гончарну майстерню, орнаментовані керамічні вироби, які після реставрації поповнили музейні експозиції. Вже восени вийшло розпорядження рейхскомісара України про охорону пам'яток німецької держави, у якому, зокрема, зазначалося, що всі археологічні дослідження повинні відбуватися під контролем нацистів [8, с. 93].

З наближенням радянського фронту, коли вищий офіцерський склад гітлерівців спішно покидав місто, з музею вивезли сотні експонатів [5, арк. 320]. Директор повоєнного Рівненського історико-краєзнавчого музею І. М. Дубовський (очолював музей у радянський період, у 1940 р.) у листі до Комітету у справах культурно-освітніх установ при Раді Народних Комісарів доповідав, що гебітскомісар Рівного Беєр особисто вивіз до Німеччини всі музейні експонати відділу етнографії, а також старовинні гобелени. Німецький урядовець В. Беєр покинув Рівне із понад 30 валізами награбованих речей. Була пограбована й місцева бібліотека [12, с. 85; 15, с. 8].

Схожа доля спіткала й Дубенський історико-археологічний музей. Приміщення установи нацисти використовували для розквартирування військових частин. Загарбники порозбивали цінні скульптури та старовинну кераміку, повикидали через вікно частину експонатів, знищили канцелярію і зламали чимало господарського інвентарю. Згодом музей перевезли в непридатну будівлю на глухій вулиці (де він був за польської влади) [14, с. 22].

Згідно із повідомленням Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників (1944 р.), у Рівному окупантами було пошкоджено 4 церкви та 2 костели. За даними комісії, німці регулярно грабували майно культурно-просвітницьких організацій. З обласного музею мистецтв, краєзнавчого музею, будинку народного мистецтва, філармонії, бібліотек, палацу піонерів та школярів нацисти вивезли книги, експонати, картини, музичні інструменти, меблі тощо [15, с. 7].

Пошкоджень і руйнації зазнали театри і кінотеатри, будинки культури області. В Рівному німецька бомба влучила у приміщення Л. Зафрана, де розміщувався Український міський драматичний театр. Один із театрів Рівного німці перетворили на склад награбованого майна, а устаткування знищили. Із трьох кінотеатрів залишилося два, а всю кіноапаратуру вивезли [5, арк. 3, 5]. У Дубні пошкодили будинок культури, клуб та музичну школу, котра мала у своєму розпорядженні понад 80 музичних інструментів [14, с. 22].

Наслідком окупації і воєнних дій на території Рівненщини стало повне знищення 198 шкіл, 25 клубів і театрів, 37 церков, 11 костелів та 18 синагог, також 187 шкіл, 11 клубних та театральних закладів були зруйновані частково [5, арк. 3, 5; 10].

Отже, ставлення німців до культурних цінностей на Рівненщині нічим не відрізнялося від їхньої політики в інших регіонах чи країнах. Культурне пограбування, безжальне знищення ними матеріальних і духовних цінностей чужої культури не лише призвели до численних непоправних втрат, як матеріальних, так і людських, а й відбилися на національній спадщині України.

Джерела та література:

1. Державний архів Рівненської області (ДАРО). Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 9. 12 арк.
2. ДАРО. Ф. Р-33. Оп. 2. Спр. 12. 31 арк.
3. ДАРО. Ф. Р-33. Оп. 8. Спр. 8. 59 арк.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 300. 20 арк.
5. ЦДАВО України. Ф. 4620. Оп. 3. Спр. 301. 254 арк.
6. Від Гощі — до Корця / ред.-упоряд. Н. Адамчук. Рівне: О. Зень, 2013. 200 с.
7. Данілічева В. Ф. Волинь (Рівненщина) мультиетнічна: історія національних меншин. Рівне, 2022. 456 с.
8. Доброчинська В. А. Юрій Шумовський — сподвижник музейної справи на Рівненщині в окупаційний період

- (1941–1944 рр.). *Краєзнавство та музейна справа в Україні*. Матеріали Всеукр. наук.-краєзн. конф., присвяч. 145-річчю заснування Житомир. обл. краєзн. музею. Житомир: Косенко, 2010. С. 90–94.
9. Культурне життя в Україні. Західні землі: Документи і матеріали. Т. 1. (1939–1953). Київ: Наук. думка, 1995. 747 с.
  10. Леонова Л., Червінська О. З болем пам'ятаємо... Рівненщина в часи Другої світової війни. *Рівненська обласна державна адміністрація*: офіційний вебсайт. URL: <https://www.rv.gov.ua/z-bolem-pamyatayemo-do-70-yi-richnici-okupaciyi-rivnenshchini-gitlerivskoynimechchinoyu> (дата звернення: 05.09.2024).
  11. Млинівщина на межі тисячоліть: фрагменти літопису від давнини до сьогодення / упоряд. Є. Цимбалюк. Луцьк: Волин. обл. друкарня, 2001. 207 с.
  12. Музиченко Я. Вивезення до Німеччини етнокультурної спадщини українців під час Другої світової війни. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 11. С. 82–87. URL: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2001/11/articles/17.pdf> (дата звернення: 05.09.2024).
  13. Парфенюк В. Клевань: портрет на фоні епох. Рівне: ПП Лапсюк В. А., 2013. 552 с.
  14. Савчук П. О. Дубно в роки війни (1941–1945 рр.): іст. нарис. Рівне: Ліста, 1999. 72 с.
  15. Сообщение Чрезвычайной Государственной Комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков. О разрушениях, грабежах и злодеяниях немецко-фашистских захватчиков и их сообщников в городке Ровно и Ровенской области. Б. м.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1944. 15 с.
  16. Себта Т. М. Оперативний штаб рейхсляйтера Розенберга та його бібліотечна діяльність в Україні: джерелознавчий аналіз. *Бібліотеки Києва в період нацистської окупації (1941–1943): Дослідження*. Анотований покажчик. Публікації документів. Київ, 2004. С. 114–148. URL: <https://old.archives.gov.ua/Archives/Publication/Sebta.php>
  17. Шумовський Ю. Дирекція музею в Рівному. Зберігаймо старовинні пам'ятки. *Волинь*. 1942. 3 трав.

Науково-краєзнавче видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Рівненського обласного краєзнавчого музею

Збірник наукових праць

Випуск XXII

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
«Культурна спадщина в умовах війни:
виклики та стратегії збереження»/

Комп'ютерна верстка та дизайн
Віктор Луц, Ольга Морозова